

Hiierändur Haljand

Avo-Eduard Susi

Minu tutvus Haljandiga algas 1983. aastal Dušanbes. Kavatsesin abielluda ja eluviisid muutusid paiksemaks. Varem oli Dušanbe justkui sadamalinnaks, sealt ma lähtusin ja sinna naasin, kuid pidevalt kohal ei püsinud. Vist seetõttu me Haljandiga varem kokku ei juhtunudki.

Esimene kohtumine oli väga põgus, aga edaspidi võtsime iga suvi ühiselt midagi ette. Haljandit ei paelunud rammusad lõunad ega prii viin, millega lõunamaa kolleegid kauget külalist, pealegi sellist, kes raamatuid tõlkida võib, ohtralt kostitanud oleksid. “Elav keel, see on mulle vajalik, kuid linnas pole võimalik suhelda. Seepärast katsun Dušanbest nii kiiresti kui võimalik sõita kuhugi kolkakülla.” Selle tsitaadi sain ajalehe *Adabiot va san’at* 1987. aasta 28. mai artiklist, mille ma toimetuse palvel Haljandi poole saajandi juubeliks koostas ja mis juhuslikult alles on.

Järgmisel suvel kavandas mu naine retke Surhobi jõe ümbruse mägiküladesse, talletama sealset rahvamuusikat. Minul oli sinna samuti asja. Lootsin leida lisa pooleli oleva, pulmakombeist kõneleva raamatu tarvis. Haljandiga leppisime kirja teel kokku — ta saabus juuli keskel, saatjaks tore sõber Heldur Haldre, ja teele läksime üheskoos. Selle sõidu muljeist on Haljand kirjutanud *Loomingus*, siinkohal lisaksin paar mällu talletunud seika.

Suur osa Surhobi ümbruse rahvast, nagu kõikjal Tadžikistani mägiorgudes, küüditati kuuekümnendail aastail stepilagendikele, kus “elutingimused on paremad”. Nii esitas seda üldsusele ajakirjandus, aga tegelikult vajasis Vene riigi puuvillapõllud hädasti tööjõudu. Enne sõda loomavaguneis Kesk-Aasiasse deporteeritud orjavägi, kelle seas oli suur hulk teispool Vene piiri elanud eestlasi, aina kahanes. Suurte sulade aegu, Stalini kuritegude

paljastamise järel, ei võinud asja väga laialt ette võtta ja tangide vahele pigistati koduste mägede elanikud. Nende inimõigusi ei rikutud, vastupidi, nendele töotati inimväärset elu kaasaegseis kõigi mugavustega asulais. Lubadused olid ilusad, aga asulaid ei olnud — olid vaid telgid —, joogivett ei olnud — vett toodi autotsisternidega. Kuni seitsekümmend protsenti küüditatuist suri esimese kahe aastaga. Seetõttu, aga võib-olla ka seetõttu, et lihtsam on võtta kõik koos kui perekondi tükeldama hakata, viidi kaugemad orud inimestest puhtaks. Nüüd valgus rahvas tasapisi tagasi. Enamasti oli algatajaks mõni kodupaiga küljes rippuv vanaisa või vanaema, kellega mõni poeg tahes-tahmata kaasa pidi tulema.

Meie lähtepunktiks oli rajoonikeskus Garm, kuhu saime bussiga. Juhusliku veomasina kastas loksusime veel paarkümmend kilomeetrit kaugemale ja siis hakkasid tööle konts ja varvas. Alguses venis tee päikeselõõmas pruunjaks kõrbenud tühermaal. Siin-seal seisis puuderühmi. Need on väikesed, kohaliku tähtsusega hiied. Võõrastes keeltes öeldakse *masaar*. Hiisi on üsna tihedalt: eelmist võib veel selja taga näha, kui kusagil eemal paisatab juba järgmine. Hiisi hoitakse väga ja hoidutakse rikkumast nende rahu. Kaitseks koduloomade eest ümbritsevad neid kiviaiad. Inimene ei tohi hiieilt võtta oksakestki, aga kui lehm või lammas peaks ligi pääsema ja suutäie napsama, on nende piim ja liha toiduks kõlbmatu. Küsida ei olnud kelleltki ja nii me ei saanudki teada, kelle nimel neid hiisi austatakse. Peagi taandus tühermaa õunaaedade, kartuli- ja ristikupõldude ees ja hiiesalusid oli raskem märgata.

Jõudnud ühe noore, kuid ohtrat saaki kandva õunaaiani, otsustasime puude varjus hinge tõmmata. Võtsime platsi tolmana tee servast mõnekümne sammu kaugusel. Maa oli varisenud õunu tihedalt täis. Enne kui istuda sai, pidi neid kokku lükkama. Aia sügavusest lähenes kolm väikest poissi. Korraga nad kummardusid nagu käsu peale, ja haarates maast õunu, avasid meie suunas kiirtule. Hüüdsime, et jätku järele. Nemad karjusid, et minge ära, aias ei tohi olla — nende isa on aiavalvur. Õiendasime, et ega me nende õunu ära söö, me ei tahagi neid, aga poisikesed nõudsid kindlalt, et lahkusime otsemaid. Mis meil üle jäi, tuli alistuda. Poisid ei teinud ulakust, vaid aitasid oma isa.

Küsisime neilt, kas lähema külani on palju maad. Nad juhatasid üles mäkke, küla pidi asuma seal. Autoroopaid pidi tõusime kõrgele nõlvale, mille taga laiuv lausikum maa sobis põlluks. Kõrguse tõttu ei kasva seal ainsatki puud, siin-seal üksnes põõsaid. Poisid olid lubanud küla, kuid

eest leidsime üheainsa majapidamise. Küla oli siin olnud enne küüditamist. Kõpses keskeas perenaine võttis meid lahkelt vastu. Tema kuus poega olevat kõik ilma mööda laiali, vahel käivat külas ja minevat jälle. Mees töötavat ehitustel ja ainult talvel tulevat paariks kuuks koju. Harv külaline temagi.

“Mis all orus viga, elavad kui kröösused. Löövad lennuki õunu täis ja padavai Magadani või Norilski. Meil ei kasva siin midagi, ainult kartul,” kaebas perenaine.

Parajasti oligi tal külas alaliselt Taškendis elav poeg. See umbes kahekümne viie aastane noorhärä tuli toast, istus meie juurde lavatsile, ja pannud suitsu ette, ütles, et ema kurdab täitsa ilmaasjata. Tema vaatas jõeorgu kena koha valmis, ema mingi sinna. Elagu ja tundku rõõmu, aga tema hädaldab. Noorhärä paistis esinevat rohkem meile, omavahel olid need asjad neil vist sada korda läbi räägitud. Ema sõdis vastu, et tema ei lähe, tema kodu on siin, sest siin ta sündis. Poeg, ehkki hääletoon jäi edasigi aupaklikuks, arendas mõtet umbes selles vaimus, et tuleb võtta mis võimalik, härä südamega ei jõua kuhugi. Ümisesin Haljandile poolihääli, et see mees on pesueht *mahmadono* — ninatark —, kuid tema kuulis ära ja muutus agressiivseks. Vaata et kargab kallale. Ema keelamine ei avaldanud mõju, aga Haljandi kõikumatul rahulik olek ja naeratus hoidsid poissi tagasi. Nüüd ma küsin endalt: kes see ninatark seal siis oli? Kas mitte ma ise?

Haljand ja Heldur olid meiega kaks või kolm päeva, siis jätsid hüvasti. Neid tõmbas Vahio orgu, kus asub Hasrati Burhi pühapaik. Ma ise ei ole seal käinud, kuid Haljandi ja teiste palverändurite jutustused on loonud pildi väikesest tellismajakesest puude keskel, millele pidevalt murenev orukallas on aja jooksul lähenenud ja juba tükib seinä alla, nii et pühamu nurk ripub üle kuristikku ääre. Sellised paigad, kus läinu ja tulev puutuvad lähedalt kokku, kosutasid Haljandi hinge. Ma arvan, et sellepärast talle meeldiski tõlkida vana pärsia luulet uue aja eesti keelde.

Kaugel lõunas arenes Haljandil südamlük sõprus Kubodioni linna piiril elava külapoedi Saidullo Aminiga. Emakeele mõistuütlemlised olid Saidullole selged nagu vesi ja Haljand võis mõnigi kord rahuloluga tõdeda, et sai neist samamoodi aru. Eriti innukalt võtsid nad läbi Saidullo lemmikluuletaja Bedili, pärsiakeelse india kirjanduse suurvaimu, kelle värsside lahtimuukimise nõksu oli Haljand avastanud just nende vestluste käigus. Nii ta vähemalt kinnitas.

Saidullol oli aias poolsada granaatõunapuud, peaaegu iga all seisis mesi-puu. Õuenurgas määgis alati mõni lammas ja möögis pullike, kellele ta oma külgorviga mootorrattal jõeäärseist roostikest ninaesist vedas. Mesilased, pullike ja puuviljaaed tõid Saidullole ainsana kindlat sissetulekut. Lambad kulusid enda tarbeks. Kümneliikmelise perekonna ülalpidamiseks, kui arvestada vanemaid ja kaht nooremat õde, ei olnud seda ülearu palju. Sügisel, kui granaatõunad ja mesi sai müüdud, oli raha küllalt, aga et läbi vedada järgmise sügiseni, tuli Saidullol lugeda kopikaid.

Viimane kord, kui me Haljandiga teda külastasime, oli pullikese nurk tühi. Saime tublisti naerda, kui ta pullikese käekäiku kirjeldas. Talvel oli Saidullo pannud kokku luulekogu käsikirja ja viinud kirjastusse. Teda tunti ja teati, käsikiri võeti vastu. Määrati ka toimetaja, kelle Saidullo suures südamehärdukes endale külla kutsus. Too tulnudki ja veetnud paar päeva Kubodionis. Siis räägiti ja loeti teineteise luuletusi, käidi Hasoor-tšašma hiies ja linnuse varemeil, imetleti pullikest ja granaadipuid... Muuseas ohanud linnamees, et peagi läheb tütar mehele, selline aianurgas mäletsev pullike kuluks marjaks ära, aga linnas ei saa ju looma pidada. Saidullo, nagu kombeks, lõi rusikaga vastu rinda: et kõik, mis on tema, on ka sõbra jagu. Paar päeva hiljem tuli linnamees tagasi, pani pullikese veomasinale ja viis ära. Olgu peale, et suusoojaks öeldud, sõnu tagasi ei võeta.

Haljand tahtis Hasoor-tšašma — Tuhande Allika Hiie kohta kuulda lähemalt. Hiitega käib ju kaasas pärimusi ning vanarahva jutte, kuid neid Saidullo ei teadnud. Polevat kunagi ette tulnud huvi tunda. Ta kamandas meid mootorrattale ja läks sõiduks. Pool tundi hiljem hakkas igasuguse muu taimestikuta lagendikul paistma puudesalu nagu väike mets. Kuumaks köetud õhk virvendas, algul ei võinud olla kindel, et see pole mitte silmapete. Mida ligemale, seda hõredam ja läbipaistvam näis salu, aga kui kohale jõudsime, avanes jahmatav, lausa võigas vaatepilt: jämedad, laia võraga remmelgad olid raagus ja surnud, okstel mitte ainsatki lehte. Nende puude hukatuseks näisid olevat tüvede ümbrust katvad laiad betoonkraed. Milleks valada puid betooni? Vastuse andis ühe tiigi kaldal seisev lahtise verandaga puhkemaja moodi hoone, mille ees mõned mehed söepannil liha küpsetasid. Haljand arvas, ja nii ka kohe selgus, tabas kümnesse, et ülemused on hiiest endale suvituskoha teinud ja heakorrastamise tuhinas pakkusid betooniga vähe üle. Meile puhkemaja poolt vastu tulnud mees ütles, et tõesti, ei osanud ette näha...

Oma nime väärts hiis igati. Allikaid me ei näinud, aga surnud puukoljatite vahel helklevad avarad tiigid tunnistasid, et nad on olemas. Veus ujus rammusaids laisku kalu. Mees hoiatas, et need on pühad kalad, et neid ei tohi püüda.

Tagasiteel pidas meid kinni autoinspektor. Näis, et jääme jalameesteks, sest Saidullol puudusid juhiload. Kuid tema ei löönud põnnama, otsis külgvankri põhjalt oma seni ainsa, õblukese värsikogu, ning näitas ette. Inspektor lehitses narmendavat ja määrdunud raamatukest, võrdles tagakaanel olevat pilti "originaaliga", löi kulpi ja lubas edasi sõita. Paistab, et luuletusi hinnatakse sealmail vähemalt sama kõrgelt kui juhilube.

Haljandi viimasel käigul Dušanbesse kerkis päevakorda Hasrati Tšarhi hiis, mis asub otse linna külje all. Minul polnud sellest pühapaigast aimugi, kuid Haljandil oli ja sinna me ühel hommikul suundusime. Liinibussilt maha astunud, keerasime külavahetele. Paari-kolme kilomeetri pikkuse jalgsimatka järel, mis algul kulges puuvillapõldude, seejärel külamajade vahel, lõppes asfalttee ootamatult. Seisime avara õue laial väraval, mille ühes nurgas kipub kõrgusse minarett. Eemalt ei näinud meie harjumatu silm midagi, sest minarett jääb hiiglasliku plaatani varju. Hiis-*masaar* on suurejooneliselt välja ehitatud. Vasakult palistab õue pikk madal külalistemaja. Väravast paremale jääb rohelse kupliga mošee, mille seinu kaunistavad kirjad Issanda suurust märkivate nimedega: Hea, Halastaja, Aitaja, Päästja jne.

Pühamehe mälestusmärki nägime värava vastas üle õue. Kahest küljest sammaskäiguga ümbritsetud, Kaaba suunas orienteeritud ja astmeliselt tõusev nelinurkne hauatähis seisab avaral marmorplaatidest kõrgendusel. Marmoriga on kaetud ka maapind selle ümber. Sammaskäigu ja marmorsillutise vahele jäetud palja mulla ribal kasvavad ilupõõsad. Kõik hiiekompleksi ehitused, kaasa arvatud hauamonument, on silmnähtavalt kaasaeagsed. Minevikuhõngu levitab ainult minaretti varjav laia võraga plaatan.

Hasrati Tšarhi, meie keeli Önnis Villaketraja, kelle auks see mälestusmärk seal seisab, oli sajandeid tagasi elanud Nakšbandia vennaskonna suurmehi. Kõik vennaskonda kuuluvad dervišid on kohustatud ennast ja oma perekondi toitma isikliku tööga. Hulkumine ja kerjamine, eraklus ja lihasuretamine on keelatud. Nakšbania lipukirjaks on: "Käsi töö, süda Jumala päralt!" Tuleb järgida tosinat nõuet, näiteks: silmad sammudel, vankumatus pettuste keskel, reis isamaale, kindlus siiruses, mäletamine, hoidmine jne. Kõigi nende nõuete selgituseks on loodud värsse. Näiteks:

Kuhu sattuks ka rändur, isamaa on armas tal,
Kuigi puuris istub lind, rohumaa on armas tal.

Meist veidi tagapool tuli salk usbeki naisi, pambukesed näpu otsas. Rohkem külastajaid sel varasel tunnil polnudki. Naistele ruttas vastu habemik ametimees. Seni, kui me sammaskägu all mälestuskivi ümber jalutasime, õiendas habemik naistega. Jalad kombekalt istumise alla painutatud, seadsid nad ennast kõrgel lavatsil ringi. Külalistemaja veepumba juures loputas keegi säravvalget pikka särki ja sama valgeid laiu pükse kandev noormees teekannu. Mõtlesin, et mõni kohalik teenistuja, aga Haljandi meelest oli midagi viltu: “Kuidas ta särki ja püksid nii puhtaks sai? Venemaal pole säärast seepigi.” Luuamehelt, kes vahepeal mošee ette tolmu kokku pühkima oli ilmunud, kuulsime, et valgesärk on india palverändur, kes tahab külastada kõiki kuulsamaid hiisi. Dušanbest ta minevat Samarkandi ja edasi Fergana orgu.

Tihti, mõeldes Haljandile, meenub see nakšbandia derviš, kes alati läheb ise kaevule. Enne lugema ja seda enam tõlkima asumist õppis Haljand ära keele, et mitte sõltuda juba ümberpandud tekstidest. Lisaks võimaldas keelteoskus võrrelda enda tööd teiste tehtuga ja eks sellelgi ole oma osa, et Haljandi luuletõlkeile ei leia maailmas võrdset. Hea näide on Hafizi “Veinikeldrisse läksin ja lävele magama jäin” (*Vikerkaar* 1995, nr 3). See gaseel on olemas kõigis suuremates keeltes, kuid tõlge pole minu arust mitte kellegi õnnestunud nii hästi. Kui keegi keelteoskaja võtaks kätte ja võrdleks Haljandi tõlget inglise, vene, saksa, prantsuse, mõne muugi versiooniga, siis ehk saaksime teada, millise võrratuima meistri eesti rahvas maha on maganud. Ehk leiaks kinnitust ka tähelepanek, et tõeliselt vaimustada võib ainult emakeel. Haljandi tehtu oleks hea mõõdupuu järgmistele, kes võtavad endale ülesande vahendada islami kultuuri ja luulet. See on üsnagi tänamatu töö. “Pokud ja Pipi teevad Hafizile igal ajal ära!” naljatas Haljand ükskord.

Hafizi luulekogusid kasutatakse oraaklina. Raamat lüüakse kinnisilmi lahti, sõrm pannakse huupi lehele, näpu alla jääv kaksikvärss näitab tulevikku. Veel polevat juhtunud, et värss ei tabaks märki. Ükskord tahtsime Haljandiga selle mooduse järgi katsetada, aga raamatut ei olnud käepärast. Proovin nüüd tagantjärele, ja et ei ununeks, märgin üles: “Mis on Hafizil mulle öelda?” Silmad kinni, raamat lahti, näpp peale ja siin see on:

Mis Hafizil hinge peal, ei saanudki te teada,
See vääratus on viperuste reas küll nähtavaim.

Enamik Haljandi kavatsustest jäi pooleli. Rudaki ja Hajjam on eesti keeles esinduslikult olemas, aga *Pärsia luuleantoloogiat* ja Džaloliddin Rumi *Šamsi Tabresi diivanit* ei ole. Tuntuimate sufistlike luuletajate Ahmadi Džomini ja Hilolini Haljand vist ei jõudnudki, Rumilt ja Hafizilt on nappe näiteid — niipalju kui leivatöö kõrvalt aega sai näpistada. Ega sedagi tea, kas kogu tema pingutus — luuletõlked, esseed islami kultuurist, rännakud pühadesse hiitesse ja entsüklopeedia toimetamine, aga ka tegematajäänu, polnud mitte kõrgemalt kavandatud tee, mis lõppes Koraani tõlkimisega.